

Voor wie hoort wat? Over wederkerigheid, sociaal beleid en diversiteit.

Dirk Geldof

Met Voor wat hoort wat levert de Antwerpse burgemeester Patrick Janssens een van de sterkste oneliners voor het activeringsbeleid in de stad en in Vlaanderen. Hij wil meer wederkerigheid en minder vrijblijvendheid in de welvaartsstaat. Voor wat hoort wat is een boek over de toekomst van ons sociaal beleid, niet alleen in tijden van economische crisis en vergrijzing, maar ook en vooral in tijden van globalisering en migratie.

Dit artikel reflecteert over het boek en zoekt naar de uitdagingen voor een krachtiger sociaal beleid in de steden en in ons land. Ik vertrek daarbij van eenzelfde stedelijke realiteit, maar leg andere klemtonen: hoe kunnen we grondrechten voor iedereen waarmaken in een wereld met meer migratie? Wat zijn de grenzen aan eigen verantwoordelijkheid en wederkerigheid? En hoe versterk je mensen en steden in de 21ste eeuw?

De vraag naar meer wederkerigheid komt niet toevallig uit Antwerpen, na Brussel de stad met de grootste etnisch-culturele diversiteit in ons land. Onze globaliserende wereld draait niet alleen rond vrij verkeer van goederen; ondanks alle beperkingen leidt globalisering ook tot grotere menselijke mobiliteit en migratie. Vooral grotere steden herbergen steeds meer nieuwe inwoners met wortels in migratie. Die instroom van nieuwkomers en hun gebrekkige doorstroming op de sociale ladder, zetten de nationale systemen van sociale zekerheid in alle Europese landen onder druk. Hoe gaan we daar mee om?

Het boek nodigt uit tot discussie

Voor wat hoort wat omvat drie bijdragen. Janssens laat zijn kernhoofdstuk voorafgaan door een bijdrage over activering en wederkerigheid van Frank Vandenbroucke. Bea Cantillon sluit het boek met een kritische reflectie op de voor-wat-hoort-watbenadering. Maar beginnen we met de kern.

Janssens vertrekt van het belang van onze welvaartsstaat en ons sociaal model. Hij maakt zich daarbij zorgen over het afbrokkelende draagvlak voor onze unieke solidariteit en over de soms simplistische en populistische kritieken op onze welvaartstaat (Janssens, 2011: 8). Voor Janssens vat de officiële slagzin van Antwerpen, *'t Stad is van iedereen* krachtig samen:

'dat in Antwerpen iedereen kansen heeft, maar ook verantwoordelijkheden. Dat 't stad van iedereen is, betekent immers niet dat iedereen zomaar zijn eigen zin kan doen zonder rekening te houden met anderen. Integendeel, het is juist een oproep aan iedereen om zijn verantwoordelijkheid op te nemen. Als 't stad van ons allemaal is, dan betekent dat immers dat niemand van ons mag uitgesloten worden, maar eveneens dat ieder van ons moet bijdragen aan de stad.'

Cruciaal is daarbij het principe van wederkerigheid. Janssens schetst hoe ‘voor wat hoort wat’ op heel wat beleidsterreinen in Antwerpen een evidentie is, ook als een essentieel onderdeel van het sociaal beleid. Dat heeft geleid tot een veel minder vrijblijvende aanpak op heel wat terreinen. Janssens wil voorbij de vrijblijvendheid:

‘Vanuit een traditionele visie op sociaal beleid kan onze aanpak op het eerste gezicht misschien hard overkomen. Maar al wie het goed voorheeft met de welvaartsstaat, moet niet te snel oordelen. We worden met zoveel sociale uitdagingen geconfronteerd dat we het ons niet kunnen permitteren om geen resultaat te boeken. Wie problemen heeft en daar niet op eigen kracht uit geraakt, verdient ondersteuning. Dat is en blijft de solidaire basis van ons beleid. Maar dat beleid moet er dan wel toe bijdragen dat de eigen kracht van mensen vergroot wordt. Vrijblijvendheid is daarbij geen optie.’ (Janssens, 2011: 78-80)

Vervolgens beschrijft hij hoe de meerderheid dat in Antwerpen in de praktijk probeert te brengen. In het OCMW moet het leefloon een opstap naar zelfstandigheid zijn. Daarbij is ‘niets voor niets’ het motto van het Antwerpse OCMW geworden, met een grote nadruk op activering en inburgering. Een interessante piste is zijn voorstel om sociaal tewerkgestelden (art. 60 van de leefloonwet) langer aan het werk houden in plaats van hen terug in de werkloosheid te laten belanden aan het einde van hun contract. Bij inburgering gaat Janssens er prat op dat ‘we in de Antwerpse praktijk verder gaan dan wat de Vlaamse theorie voorhoudt. Soms tot op de rand van wat de wetgeving toelaat.’ (Janssens, 2011: 97). Steeds vaker ook over de rand, zullen we verderop zien.

Terecht stelt het boek dat ‘alles begint op de schoolbanken’. Tegenover het recht op onderwijs staat een plicht tot leren, met een kordate aanpak van spijbelaars. In de sociale huisvesting streeft de stad naar een sociale mix en houdt ze in het kader van de zogenaamde leefbaarheid mensen met een uitkering in een aantal wooncomplexen langer op de wachtlijst, om voorrang te geven aan mensen die werken of aan ouderen. In de lijn van ‘voor wat hoort wat’ bepleit Janssens dat ‘tegenover het recht op een sociale woning – net zoals voor OCMW-steun – een tegenprestatie gevraagd kan worden in de vorm van een activeringstraject’ (Janssens, 2011: 117). Tenslotte is Janssens ook kritisch tegenover de welzijnssector: vrijwillige hulpverlening volstaat niet. Onder meer de zogenaamde GAS-boetes (gemeentelijke administratieve sancties) zijn een vaak gebruikte stok achter de deur.

Om het draagvlak voor een sociaal beleid te behouden, pleit Janssens voor een nieuw sociaal contract. Hoewel hij het niet expliciet vermeldt, is vooral de toegenomen migratie de reden voor het afbrokkelend draagvlak en de motivatie om zo’n nieuw sociaal contract af te sluiten.

Voor wat hoort wat is een te eenzijdig pleidooi

Janssens bepleit een kordatere aanpak op alle beleidsterreinen. Maar is dit nu een roddruk (of eerder een blauwdruk) voor een toekomstgericht sociaal beleid? Na lezing bekruipt vooral een gevoel van eenzijdigheid. De overtuigingskracht van de oneliner ‘Voor wat hoort wat’ verbergt het onevenwicht van de achterliggende beleidskeuzes. In

zijn poging om rechtse kritieken op ons sociaal model te weerleggen, neemt Janssens een deel van die kritiek over.

Frank Vandenbroucke en Bea Cantillon zijn de eersten die dat bekritisieren in hun bijdragen in het boek. Het pleit voor Janssens dat hij ruimte laat voor hun kritiek, zeker omdat hij er niet in slaagt om hun bezwaren te weerleggen. Beiden argumenteren dat 'voor wat hoort wat' een te eenzijdige en beperkte visie op ons sociaal model is, met een invulling van wederkerigheid die veel te kort door de bocht gaat.

Na lezing bekriipt vooral een gevoel van eenzijdigheid. De overtuigingskracht van de oneliner 'Voor wat hoort wat' verbergt het onevenwicht van de achterliggende beleidskeuzes. In zijn poging om rechtse kritieken op ons sociaal model te weerleggen, neemt Janssens een deel van die kritiek over.

Frank Vandenbroucke noemt die wederkerigheid niet vanzelfsprekend, maar wel hard nodig. Voor hem is er geen gelijkheid zonder verantwoordelijkheid, van het individu zowel als van de gemeenschap. Maar 'eigen verantwoordelijkheid begint en eindigt ergens; wie dat niet ziet, maakt van individuele verantwoordelijkheid een grenzeloos, en dus een loos begrip.' Vandenbroucke geeft zelf een ruimere invulling aan wederkerigheid dan Janssens:

'Wederkerigheid veronderstelt dat mensen in staat zijn zich 'in elkaars schoenen' te plaatsen

en te beseffen dat de minder goede positie van sommigen niet het gevolg is van hun eigen, vrijwillige keuze, maar van omstandigheden buiten hun wil. Wederkerigheid houdt in dat je bereid bent om je eigen verantwoordelijkheid te nemen om mensen te helpen die het minder goed hebben door omstandigheden buiten hun verantwoordelijkheid. Met deze wat omslachtige formulering wil ik aangeven dat wederkerigheid een actieve houding is, die iets vergt van iederéén.' (Vandenbroucke, 2011: 21- 22).

Hij wil daarbij een beroep doen op de *homo reciprocans*: de mens die in staat is tot solidariteit en herverdelen, op voorwaarde dat er voldoende wederkerigheid is in de samenleving, maar die wederkerigheid ook ruim kan opvatten. Die *homo reciprocans* is voor Vandenbroucke een beetje zoals de *homo economicus*: hij ziet graag 'iets terug' voor 'zijn geld' (of zijn inspanning), maar hij hanteert geen kruideniersschaal en hij ziet dat 'iets terug' ook breder dan de *homo economicus*. Hij vindt de eigen verantwoordelijkheid van mensen belangrijk, maar hij is ook vatbaar voor mededogen wanneer andere mensen erg kwetsbaar zijn, ook al zou hij die kwetsbaarheid misschien kunnen wijten aan eigen keuzes die deze andere mensen ooit gemaakt hebben (Vandenbroucke, 2011: 22-23).

Vandenbroucke werkt die notie van mededogen verder uit:

'Aandacht voor individuele verantwoordelijkheid impliceert niet dat je meedogenloos bent voor menselijk falen. Mensen moeten meer dan één kans krijgen. Sterker, we kunnen niet alle problemen waarmee we geconfronteerd worden in het sociale beleid vatten vanuit het beginsel 'gelijkheid met verantwoordelijkheid'. Sommige gevolgen van individuele keuzes – keuzes waar mensen wel degelijk verantwoordelijk voor zijn – zijn zo dramatisch, de kwetsbaarheid die eruit voortvloeit is zo fundamenteel, dat we deze gevolgen toch willen rechtzetten. (...) De weegschaal waarop persoonlijke en collectieve

verantwoordelijkheid wordt afgewogen, wordt dan gewoon niet gebruikt. Dit aanvoelen heet mededogen – een gevoel dat volgens sommigen geen plaats heeft in het strenge domein van de rechtvaardigheid, maar dat domein aanvult. Ik denk dat ‘de kwetsbaren beschermen’ wel een onafhankelijke plaats heeft als een eis van rechtvaardigheid wanneer we het hebben over de welvaartsstaat. ‘De kwetsbaren beschermen’, soms ongeacht de reden van hun kwetsbaarheid, is een taak die de gemeenschap op zich moet nemen, als een positieve verantwoordelijkheid.’ (Vandenbroucke, 2011: 23-24)

We zitten hier zeer dicht bij *artikel 1* van de organieke wet van 8 juli 1976 op de OCMW's, waarin staat dat elke persoon recht heeft op maatschappelijke dienstverlening, om eenieder in de mogelijkheid te stellen een leven te leiden dat beantwoordt aan de menselijke waardigheid.

Vanuit deze bredere invulling van wederkerigheid is Vandenbroucke kritisch tegenover de hoofdlijn van Janssens:

‘Wederkerigheid is mijns inziens een fundamenteel bindmiddel in de samenleving. Het doet onder meer een beroep op de eigen verantwoordelijkheid van mensen, maar zou een rijker begrip moeten zijn dan het nogal strakke ‘rechten-en-plichtendiscours’. En wederkerigheid zou een houding moeten zijn die we niet alleen eisen van de zwakken in de samenleving maar ook van de sterken. (...) In deze zin is het gezegde ‘voor wat hoort wat’ te kort door de bocht, als het uitdrukking wil geven aan de fundamentele idee van wederkerigheid. Niet elke bijdrage die mensen leveren aan de samenleving moet rechtstreeks beantwoord worden door een persoonlijk voordeel. Wie dat principe hanteert, zal eindigen bij een schrale opvatting over solidariteit.’

(Vandenbroucke, 2011: 73). Vandenbroucke: wederkerigheid zou een houding moeten zijn die we niet alleen eisen van de zwakken in de samenleving maar ook van de sterken. In deze zin is het gezegde ‘voor wat hoort wat’ te kort door de bocht, als het uitdrukking wil geven aan de fundamentele idee van wederkerigheid.

Vandenbroucke: wederkerigheid zou een houding moeten zijn die we niet alleen eisen van de zwakken in de samenleving maar ook van de sterken. In deze zin is het gezegde ‘voor wat hoort wat’ te kort door de bocht, als het uitdrukking wil geven aan de fundamentele idee van wederkerigheid.

Bea Cantillon: menselijke waardigheid blijft cruciaal

Bea Cantillon neemt nog meer afstand van Janssens' voor-wat-hoort-watprincipe. Wanneer men in de jaren 1990 de welvaartsstaat omvormde tot de zogenaamde ‘actieve welvaartsstaat’ of ‘investeringsstaat’, zocht men naar nieuwe evenwichten tussen wederkerigheid en solidariteit, tussen universaliteit en selectiviteit en tussen verantwoordelijkheid en vrijheid. Dat is niet nieuw. Al in 1977 schreef Herman Deleeck dat de welvaartsstaat een voortdurend dynamisch zoeken is naar gepaste evenwichten tussen solidariteit en wederkerigheid, tussen universaliteit en selectiviteit en tussen

vrijheid enerzijds en individuele en collectieve verantwoordelijkheid anderzijds. De welvaartsstaat steunt op rechten en plichten, en om te overleven is het bewustzijn van persoonlijke en van collectieve waarden en verantwoordelijkheden noodzakelijk (Cantillon, 2011: 135 & 140).

Maar die evenwichten verschuiven, aldus Cantillon. We zien op vele vlakken een langzame, maar paradigmatische shift: de instrumenten van de welvaartsstaat veranderen van karakter en evolueren naar meer wederkerigheid, meer verantwoordelijkheid en meer selectiviteit. Er komt meer aandacht voor preventie, minder voor symptoombestrijding; meer nadruk op de ontwikkeling van diensten, minder op transfers; meer nadruk op activering en investering in talenten, minder op 'beschermen'. De keerzijde is dat voor diegenen die moeilijk te 'activeren' zijn, die zwaar gekwetst zijn door het leven, die pech hebben gehad of die minder mogelijkheden hebben, de sociale zekerheid minder genereus, minder beschermend, minder sociaal en minder zeker is geworden (Cantillon, 2011: 149 & 152).

Zo ontstaat een hardere welvaartsstaat. Cantillon spreekt van een afname van mededogen:

'Ofschoon de zogenaamde actieve welvaartsstaat een belangrijke dimensie heeft toegevoegd aan de sociale zekerheid en de bijsturingen echt wel nodig waren om de duurzaamheid van het stelsel te waarborgen is het – denk ik – geoorloofd te stellen dat het sociale beschermingssysteem nu minder mededogen toont voor de zwakkeren dan vroeger. Het discours en het handelen worden nu sterk gestuurd door de noties van 'verantwoordelijkheid', 'activering' en 'investering' en minder door 'bescherming', 'zorg' en 'zekerheid': dat uit zich bijvoorbeeld in lage werkloosheidsuitkeringen in naam van de strijd tegen de werkloosheidsvallen en in een leefloon dat 30 % lager is dan de armoedegrens opdat de opstap naar werk financieel aantrekkelijk zou zijn' (Cantillon, 2011: 156-157).

Op vele vlakken zien we een langzame, maar paradigmatische shift. Een hardere welvaartsstaat ontstaat: de sociale zekerheid is minder genereus, beschermend, sociaal en zeker geworden voor diegenen die moeilijk te 'activeren' zijn, zwaar gekwetst door het leven gaan, pech of minder mogelijkheden hadden. Cantillon spreekt van een afname van mededogen.

Na Frank Vandenbroucke bevestigt ook Cantillon dat 'wederkerigheid een houding zou moeten zijn die niet alleen van de zwakken in de samenleving wordt geëist maar ook van de sterken.' Wederkerigheid mag men niet alleen van de leefloontrekkers verwachten, maar geldt voor alle gebruikers van de voorzieningen van de welvaartsstaat, ook en vooral voor de sterkeren onder hen. Ze neemt daarmee terecht afstand van Patrick Janssens en zijn volgens haar 'veel te strakke principe van 'voor wat hoort wat'' (Cantillon, 2011: 141, 158 & 161).

'Wederkerigheid moet betrekking hebben op de hele samenleving, niet alleen op diegenen die in contact komen met de sociale dienstverlening, het OCMW of de sociale huisvesting. Wij allen zijn gebruikers van de voorzieningen van de verzorgingsstaat, ook werkgevers, zelfstandigen en vrije beroepen. Omdat hogere sociale groepen vaak zelfs meer gebruikmaken van de voorzieningen van de verzorgingsstaat moeten ook en vooral zij aangesproken worden op

hun verantwoordelijkheid.’ (Cantillon, 2011: 163).

Cantillon gaat naar de fundamenteën van het sociaal beleid, waarbij ze refereert naar Nussbaum. Ze concludeert:

‘Een goede samenleving kan alleen vorm krijgen door te appelleren aan het menselijk vermogen tot empathie, medeleven en verantwoordelijkheid. Aan hen die veraf staan van de ruime middenklasse en getroffen worden door grote kwetsbaarheid kan alleen met solidariteit ‘om niet’ sociale waardigheid verleend worden. Daarom moet het recht op ondersteuning blijvend ontleend worden aan de waardigheid van onze menselijke behoeftigheid als zodanig. Zelfs in de ‘rijke’ betekenis die Frank Vandenbroucke eraan geeft, komen we er niet met wederkerigheid alleen. Disciplinerende instrumenten mogen alleen ingezet worden als ze een redelijke kans op slagen hebben, overeenstemmen met de menselijke waardigheid, dienstig zijn voor individuele zelfontplooiing en sociaal rechtvaardig zijn. Daarom is bij het uittekenen van beleid grote bescheidenheid nodig.’ (Cantillon, 2011: 164)

Op vele vlakken zien we een langzame, maar paradigmatische shift. Een hardere welvaartsstaat ontstaat: de sociale zekerheid is minder genereus, beschermend, sociaal en zeker geworden voor diegenen die moeilijk te ‘activeren’ zijn, zwaar gekwetst door het leven gaan, pech of minder mogelijkheden hadden. Cantillon spreekt van een afname van mededogen.

Voor wie hoort wat?

Of Janssens’ pleidooi voor een nieuw sociaal contract daaraan voldoet, valt te betwijfelen. Hij stelt:

‘Als onze welvaartsstaat zijn draagvlak wil bewaren, hebben we dus een nieuw soort sociaal contract nodig: uitkeringen en voorzieningen kunnen niet langer gezien worden als iets waarop men een absoluut recht heeft, maar moeten erkend worden als schaarse middelen die worden ingezet om mensen zo volwaardig mogelijk aan onze samenleving te laten participeren. Tegenover het recht op die schaarse middelen staat de morele verplichting om ook actief mee te werken aan die participatie.’

In het besluit formuleert Janssens het nog kernachtiger:

‘Ons sociaal beleid mag zijn legitimiteit niet verliezen. Een grotere klemtoon op de verantwoordelijkheid van elke individuele burger die gepaard gaat met zo’n genereus systeem, kan dat draagvlak beter garanderen dan het verdedigen van het absolute karakter van sociale rechten, waar niets tegenover staat.’ (Janssens, 2011: 15 & 131).

In dat appel zijn drie elementen problematisch. Janssens vertrekt vanuit de vaststelling dat het draagvlak voor het sociaal beleid dreigt af te brokkelen, mee door populistische kritieken. Hij neemt die afbrokkeling als een gegeven, waar hij met zijn voor-wat-hoort-wataanpak op wil inspelen, in de hoop zo het resterende draagvlak te behouden. Het heersende neoliberale en nationalistische discours van de

hard-werkende-Vlaming-die-al-te-veel-belastingen-moet-betalen zet het draagvlak voor solidariteit en herverdeling inderdaad onder druk. De groeiende verkleuring van de armoede en de werkloosheid bedreigen het draagvlak extra. Het heersende neoliberale en nationalistische discours van 'de hardwerkende Vlaming die al te veel belastingen moet betalen' zet het draagvlak voor solidariteit en herverdeling inderdaad onder druk. De groeiende verkleuring van de armoede en de werkloosheid bedreigen het draagvlak extra.

De vraag is dan of je het draagvlak voor de welvaartsstaat vergroot door het meest te focussen op de groepen die nog onvoldoende bijdragen, en door dan in de eerste plaats te focussen op de individuele verantwoordelijkheid? Ook in een snel veranderende samenleving, in een globaliserende wereld en in een stad met een belangrijke

Het heersende neoliberale en nationalistische discours van 'de hardwerkende Vlaming die al te veel belastingen moet betalen' zet het draagvlak voor solidariteit en herverdeling inderdaad onder druk. De groeiende verkleuring van de armoede en de werkloosheid bedreigen het draagvlak extra.

instroom van nieuwkomers is een andere aanpak mogelijk: een offensieve keuze om te proberen het draagvlak voor een sterker sociaal en herverdelend beleid opnieuw te versterken en te vergroten. Moeten we ook niet durven uitleggen hoe de stad als emancipatiemachine werkt en kan werken? Grote groepen nieuwkomers integreren zich met veel goesting en dragen dagelijks bij aan die stad en aan ons land.

Ten tweede hangt Janssens een beeld op van een samenleving waar mensen een absoluut recht zouden hebben op uitkeringen en voorzieningen. Hiermee stapt hij mee in het rechts-populistische

discours dat uitkeringen te vrijblijvend zouden zijn. Anno 2012 lijkt dat alleszins geen realiteit meer: de sluitende aanpak in de werkloosheid activeert werklozen, maar sanctioneert ze ook wanneer ze niet meewerken. De medische controles voor mensen met een handicap leiden steeds vaker tot het stopzetten of verminderen van uitkeringen. Ook het leefloon is gekoppeld aan arbeidsbereidheid en steeds vaker ook aan integratiebereidheid (volgen inburgering, lessen Nederlands, ...).

Ten derde is de vraag voor wie nu wat hoort. Bij Janssens lijkt het sociaal contract in de eerste plaats betrekking te hebben op mensen met lage inkomens, leefloners of nieuwkomers. Is het dan niet misplaatst te spreken over 'een nieuw sociaal contract'. Een nieuw sociaal contract viseert toch niet alleen de laagste inkomensgroepen en de nieuwkomers? Zowel voor de welvaartsstaat als op stadsniveau kan burgerschap alleen maar werken als het betrekking heeft op alle mensen en groepen in de samenleving. En een nieuw sociaal contract leg je toch niet eenzijdig van bovenaf op? Een sociaal contract, die naam waardig, heeft het ook over de wederkerigheid van midden-groepen en hoge inkomensgroepen in de samenleving, bijvoorbeeld op het vlak van een rechtvaardige fiscaliteit en bijdrage aan de sociale zekerheid. En het betreft ook de nieuwkomers op een volwaardige wijze, in een open dialoog.

Sociaal beleid met de handrem op

Het gevoel van eenzijdigheid wordt nog versterkt wanneer de verwachtingen vooral gelden voor wie aan de onderkant leeft, maar weinig expliciet zijn naar de rol van die overheid in een veranderende welvaartsstaat. In Antwerpen voerde de bestuursploeg van Janssens deze legislatuur een sociaal beleid met de handrem op. De demografische en sociale uitdagingen groeien in Antwerpen sneller dan het sociaal beleid van de stad.

Janssens zet de sociale realisaties van de stad in de kijker, maar geeft een te rooskleurig beeld van de spanningen van zijn stadsbestuur.

Toen het Antwerpse OCMW een realistisch budget indiende na de financiële en economische crisis van 2007-2008, anticiperend op de regularisatie van 2009, werd het teruggefloten en moest er een budget in evenwicht komen. De effecten van de crisis mochten minimaal doorwegen op het OCMW-budget en eventuele bijkomende tekorten pas achteraf bijgepast. Hierdoor kreeg het OCMW amper investeringsruimte, behalve voor ouderenvoorzieningen. Verder zette het bestuursakkoord de rem op verdere uitbreiding van sociale huurwoningen in de stad. Door de groei op de privéwoningmarkt zullen we voor het eerst in decennia een daling van het aandeel sociale woningen in de stad meemaken. Met de snelle bevolkingstoename stijgen de prijzen op de woningmarkt dan ook sterk.

Ook op andere domeinen verandert de stad sneller dan het Vlaamse en/of stedelijke beleid. Ondanks extra capaciteit blijven de wachtlijsten voor lessen Nederlands voor vele groepen onaanvaardbaar lang. En iedereen weet hoe zwaar de stad kampt met een tekort aan capaciteit in de bijzondere jeugdzorg, in de verslavingszorg, in de geestelijke gezondheidszorg, in begeleid zelfstandig wonen, ... De Vlaamse overheid en de stad zullen hun sociale investeringsagenda drastisch moeten opdrijven om de groei van de stad te kunnen volgen en de sociale noden aan te pakken.

Het recht op bijstand en menselijke waardigheid geldt in Antwerpen amper nog voor EU-onderdanen, ook niet als ze legaal verblijven en geruime tijd hebben gewerkt.

Antwerps OCMW steeds selectiever

Janssens beschrijft de grotere nadruk op wederkerigheid in het Antwerpse sociaal beleid deze legislatuur, maar vermeldt niet hoe het Antwerpse OCMW al veel verder gaat en de wederkerigheid nu al strenger toepast dan hij in het boek voorstelt.

Het Antwerpse OCMW interpreteert wederkerigheid niet alleen meer als een verwachting vanaf het moment dat iemand beroep doet op sociale voorzieningen. Steeds vaker wordt het een voorafgaande voorwaarde, die in het verleden moet zijn gerealiseerd. Zo wordt financiële steun aan EU-onderdanen in Antwerpen bijna systematisch geweigerd. Indien ze in ons land onvoldoende hebben gewerkt voor een werkloosheidsuitkering, hebben ze onvoldoende bijgedragen aan de welvaartsstaat en 'dus' geen recht op bijstand, oordeelt het Antwerpse OCMW. De toetssteen is (gebrek aan) wederkerigheid in het verleden. Omdat mensen hun verleden zelden kunnen rechtzetten, blijven ze in behoefte vandaag. Janssens (2011: 97) zegt dat de Antwerpse praktijk soms tot op de rand gaat van wat de wetgeving toelaat. De interpretatie dat EU-onderdanen in het vrij verkeer van werknemers niet 'onevenredig ten laste mogen zijn van de sociale zekerheid' wordt hier ver voorbij de rand van de wet geïnterpreteerd. Het recht op bijstand en menselijke waardigheid geldt in Antwerpen amper nog voor EU-onderdanen, ook niet als ze legaal verblijven en geruime tijd hebben gewerkt.

Een ander voorbeeld van hoe de voor-wat-hoort-wataanpak uit de hand loopt, is de hervorming van de aanvullende bijstand. Het Antwerpse OCMW verhoogde de aanvullende bijstand (de zogenaamde B-norm), maar beperkte tegelijk de groep rechthebbenden.

Voortaan is aanvullende steun voorbehouden voor mensen die in het bevolkingsregister zijn ingeschreven en die ooit gewerkt hebben. Zo schafte het OCMW meteen ook de huur- en verwarmingsstoelagen af voor alle nieuwkomers, zolang ze in het vreemdelingenregister staan. De motivatie is dat aanvullende steun er alleen is voor wie niet meer activeerbaar is, op voorwaarde dat ze al voldoende hebben bijgedragen aan de samenleving. Het recht op aanvullende bijstand – dat vertrekt vanuit de notie van menselijke waardigheid en een minimaal inkomen dat daarvoor nodig is – moet je in Antwerpen opbouwen door verblijfsduur en bijdragen aan de maatschappij. Zo sluipt de klassieke socialezekerheidslogica (je bouwt je recht op pensioen op door bijdragen) binnen in het bijstandsbeleid. Dit betekent meteen het einde van een universeel recht op menselijke waardigheid: er komen twee niveaus van menselijke waardigheid. Wie onvoldoende wederkerigheid kan aantonen (in het verleden en vandaag), verliest een deel van zijn of haar grondrechten. De klassieke socialezekerheidslogica sluipt binnen in het bijstandsbeleid. Dit betekent het einde van een universeel recht op menselijke waardigheid: er komen twee niveaus van menselijke waardigheid; wie onvoldoende wederkerigheid kan aantonen, verliest een deel van zijn of haar grondrechten.

Naarmate de migratie toeneemt, verstrengt het Antwerpse OCMW haar aanpak. De gevolgen blijven niet beperkt tot Antwerpen. In feite zien we een hervorming van de leefloonwet, niet door een wetswijziging in het parlement, maar van onderuit. De toepassing van de leefloonwetgeving wordt geleidelijk restrictiever en selectiever. De basisdoelstelling van menselijke waardigheid wordt voorwaardelijker. De beslissingen

van het OCMW-Antwerpen gelden hier als koploper, maar worden steeds vaker gevolgd door arbeidsrechtbanken en arbeidshoven. Dit zorgt voor jurisprudentie en inspiratie voor andere OCMW's, in Gent maar ook in andere steden. Antwerpen exporteert zo 'voor wat hoort wat'. Het blijkt heel moeilijk balanceren op de smalle koord tussen 'voor wat hoort wat' en uitsluiting zonder vangnet. Hoe ver kan je gaan in de bijstand door mensen die regulier verblijven geen of beperktere toegang tot sociale voorzieningen te geven, zonder te discrimineren op basis van herkomst en zonder een onderklasse te creëren in de stad?

De klassieke socialezekerheidslogica sluipt binnen in het bijstandsbeleid. Dit betekent het einde van een universeel recht op menselijke waardigheid: er komen twee niveaus van menselijke waardigheid; wie onvoldoende wederkerigheid kan aantonen, verliest een deel van zijn of haar grondrechten.

Is de welzijnssector te vrijblijvend?

Net zoals uitkeringen en voorzieningen is ook de welzijnssector te vrijblijvend voor Janssens. Hij wil dan ook 'de vrijblijvendheid in de welzijnssector verminderen' (Janssens, 2011: 15, 119-127). Hij gaat in tegen de sector wanneer die vragen plaatst bij de wenselijkheid en het succes van gedwongen hulpverlening. Janssens wil ook een minder strikte, meer collectieve interpretatie van het beroepsgeheim. Tegenover de 'vrijblijvendheid' van de welzijnsaanpak zet hij de Antwerpse aanpak van probleemgedrag: een verhaal van rechten en plichten, vanuit een 'breken-buigen-bouwenmodel'. Breken is daarbij het repressieve niveau, buigen omvat de gemeentelijke administratieve sancties, en bouwen slaat op de fysieke en sociale infrastructuur.

De welzijnssector reageert dan ook scherp. Ludo Fret spreekt in Alert ietwat denigrerend van 'het disciplinerend toontje van het pamflet' van Janssens. Volgens hem viseert 'het schuldmodel net als bij het olijke duo Dalrymple-De Wever drie geadresseerden: de hulpvragers die hun plicht niet doen, de hulpverleners die hun best niet doen en de overheid die daarvoor geld over de balk blijft smijten. Maar Janssens legt het accent op de eerste twee' (Fret, 2011: 2-3).

Het is nodig om kritisch te kijken naar de aanpak en de resultaten van de welzijnssector, zeker wanneer de sociale noden toenemen. Maar is die kritiek op de vrijblijvendheid nu net niet te... vrijblijvend? Natuurlijk mag én moet een stad (haalbare) resultaatverbintenissen vragen van sociale organisaties. Natuurlijk zijn er voorbeelden van hoe meer samenwerking in het sociale veld de efficiëntie kan verhogen. En vanzelfsprekend mag men voorwaarden koppelen aan de begeleiding van mensen in kwetsbare situaties, toch als het haalbare en krachtgerichte voorwaarden zijn. Maar of gedwongen hulpverlening – in een sector met wachtlijsten – nu altijd de meest efficiënte aanpak is, of eerder contraproductief wordt, dat blijft een open vraag. En over wederkerigheid gesproken: mogen we dan van het stadsbestuur ook geen resultaatverbintenissen verwachten, wanneer het gaat om voldoende middelen voor armoedebestrijding of voldoende sociale woningen?

Tine Van Regenmortel en Johan Ackaert (2011: 1) stellen dan ook:

'[dat] de teneur in Antwerpen een breder gangbare tendens illustreert van aanscherping van regels en meer voorwaardelijke hulp, meer controle en sanctionering. Dit gaat hand in hand met een sterkere individualisering van bredere sociale problemen als armoede of werkloosheid.' Van Regenmortel en Ackaert: 'De teneur in Antwerpen illustreert een breder gangbare tendens van aanscherping van regels en meer voorwaardelijke hulp, meer controle en sanctionering. Dit gaat hand in hand met een sterkere individualisering van bredere sociale problemen als armoede of werkloosheid.'

Van Regenmortel en Ackaert: 'De teneur in Antwerpen illustreert een breder gangbare tendens van aanscherping van regels en meer voorwaardelijke hulp, meer controle en sanctionering. Dit gaat hand in hand met een sterkere individualisering van bredere sociale problemen als armoede of werkloosheid.'

Op die individuele basis krijgen mensen dan snel een etiket '*deserving*' of '*non-deserving*' opgeplakt, of het oude verhaal van de 'goede' en de 'slechte' armen in een nieuw jasje. Van Regenmortel en Ackaert (2011: 8-11) pleiten terecht voor een meer evenwichtige en krachtgerichte benadering. Dat betekent voor hen niet dat men mensen niet mag aanspreken op hun eigen verantwoordelijkheid:

'Mensen verantwoordelijkheid laten getuigt immers van respect voor hun mogelijkheden en geloof in hun actorschap. Mensen hebben steeds een aandeel in keuzes. (...) Alleen stelt empowerment dat men nooit volledig zelf verantwoordelijk is voor het leven en de positie en plaats die men hierbij inneemt. Actoren op meso- en macroniveau spelen een rol, alsook de mate van kwetsbaarheid die een individu of gezin heeft (bv. aanwezigheid van

ziekte, beperking, ongeval).'

De welzijnssector werkt professioneler en minder vrijblijvend dan Janssens laat uitschijnen. Dat wil echter niet zeggen dat zij het antwoord hebben op de snelle veranderingen in onze steden. De nood aan een verdere interculturalisering van de aanpak van armoede blijft immers ook daar groot (Geldof, 2011).

Hoe nu omgaan met de reële stad?

In Vlaanderen, maar vooral in onze steden, groeit de ongelijkheid, de armoede en de diversiteit. Vooral de zogenaamde 'gekleurde armoede' stijgt (Corluy & Verbist, 2010). Dat stelt het sociaal beleid en het stedelijk beleid voor belangrijke en deels ook nieuwe uitdagingen. Tegen die achtergrond bevat *Voor wat hoort wat* te eenzijdige antwoorden. Maar de uitdaging van snel veranderende en dualiserende steden blijft wel.

Nemen we terug de Antwerpse context. Het voorbije decennium steeg de bevolking van de stad met ruim 60.000 inwoners tot iets meer dan 500.000 (officiële) stadsbewoners vandaag. De demografische prognoses van de Studiedienst van de Vlaamse Regering voorspellen een verdere toename tot 600.000 inwoners tegen 2028. De niet-officiële inwoners zijn in die cijfers nog niet vervat. Bij de collectieve regularisatie van 2009 dienden meer dan 10.000 mensen een aanvraag in, goed voor ruim 7.200 aanvraagdossiers (Geldof, 2012).

Die sterke bevolkingstoename na een halve eeuw van stadsvlucht is in belangrijke mate het resultaat van migratie, rechtstreeks en onrechtstreeks. De vergroening (meer geboorten) gaat samen met een verdere verkleuring van de stad. Meer dan 50 procent van de kinderen in Antwerpen groeit op in gezinnen met een andere etnisch-culturele achtergrond dan de autochtone Antwerpenaren. Daarnaast blijft de instroom van nieuwkomers in de stad hoog, op basis van volgmigratie en huwelijksmigratie (gezinshereniging), asielwetgeving, en vrij verkeer van werknemers binnen de EU en regularisaties.

Die groeiende diversiteit gaat samen met een groeiende ongelijkheid en een groeiende armoede, omdat de motor van de stad als emancipatiemachine sputtert. Vele nieuwkomers komen binnen in kwetsbare situaties. Een deel stroomt snel door, maar een te grote groep blijft sociaal kwetsbaar. Die snel veranderende (stedelijke) realiteit dwingt ons om na te denken over de toekomst van de welvaartsstaat. Vandenbroucke schetst het probleem:

'Wederkerigheid krijgt een bijkomende dimensie in een samenleving die open is en waarin zich dus migranten kunnen vestigen. Als iemand beslist dat hij deel wil uitmaken van onze welvarende samenleving, niet alleen om er te werken maar ook om er in geval van nood te kunnen terugvallen op sociale steun, welke eisen stelt deze nieuwe opvatting over de welvaartsstaat daar dan tegenover?' (Vandenbroucke, 2011: 32).

Helaas werkt hij het antwoord niet uit. Ook Cantillon schetst de impact van de migratie:

'Daardoor is de taak van het OCMW grondig gewijzigd. Het bestaansminimum was oorspronkelijk bedoeld als 'laatste vangnet' voor wie door de mazen van de sociale zekerheid viel. Nu wordt het leefloon meer en meer een trampoline voor

nieuwkomers. Dat vraagt een tweeledige aanpak, zo leert de praktijk van het Antwerpse OCMW. Ongetwijfeld wordt het ‘voor wat hoort wat’-discours mede daardoor gevoed.’ (Cantillon, 2011: 147).

Eerder al wees voormalig Antwerps OCMW-voorzitster Monica De Coninck (2011) er al op hoe het OCMW steeds meer een integratiedienst wordt.

Juist hier wringt het schoentje. Wanneer integratievereisten gaan primeren in een voor-wat-hoort-watlogica, dan stijgt ook het aantal weigeringen en schorsingen. In het beoordelen van de behoefte en de afweging of iemand een leven kan leiden dat beantwoordt aan de menselijke waardigheid, zien we een steeds grotere selectiviteit, door de steeds grotere eis tot wederkerigheid. Het resultaat is dat het OCMW niet langer het laatste vangnet is. Nog een stap verder is de Antwerpse ziekte waarbij men negatieve beslissingen in individuele dossiers neemt om ‘een signaal’ te geven aan etnisch-culturele gemeenschappen (bv. inzake gezinshereniging) of aan de hogere overheid (bv. inzake de asielcrisis). Steeds vaker speelt in Antwerpen de angst voor een zogenaamd aanzuigeffect mee als motivatie om steun te weigeren aan mensen die er wettelijk wél recht op hebben. De opgelegde wederkerigheid wordt dan een instrument voor een restrictiever migratiebeleid van onderuit.

Het resultaat is steeds meer negatieve beslissingen, maar deze mensen blijven meestal wel in de stad. Dit leidt niet alleen tot een polarisatie in de stad en een gevoel van miskennis bij vele nieuwkomers. In de stad van de stralende A voelen steeds meer nieuwkomers zich B-burgers. Het creëert ook een groeiende onderklasse. Bovenop de groep van mensen zonder papieren zien we een groeiende groep mensen die wel legaal in de stad verblijven (als EU-onderdaan, na regularisatie of na gezinshereniging) en waar over de behoefte geen discussie is, maar aan wie toch een (equivalent) leefloon wordt geweigerd omdat men de integratie-inspanningen als onvoldoende beoordeeld.

**In de stad van de stralende A
voelen steeds meer nieuwkomers
zich B-burgers. Het creëert ook een
groeiende onderklasse.**

Dat zien we overigens niet alleen in Antwerpen. Zo lanceerde de Gentse OCMW-voorzitter Geert Versnick (Open Vld) in maart het voorstel om – onder het mom van het bestrijden van de schoolse achterstand van kansarme kinderen – gezinnen die een leefloon ontvangen te verplichten hun kinderen naar de kleuterschool te sturen, of anders hun uitkering af te nemen of te verminderen (DS, 27 maart). Het zorgde voor een hevige debat. Bea Cantillon en Wim van Lancker schetsten terecht:

‘[hoe] het proefballonnetje van Versnick eerdere voorstellen echoot, zoals de kinderbijslag koppelen aan effectief schoollopen, de schooltoelage intrekken of administratieve boetes opleggen aan de ouders van spijbelaars. Al die voorstellen hebben hetzelfde basisprincipe gemeen: ‘voor wat hoort wat’, in de strengst mogelijke vorm en met een sterke nadruk op persoonlijke verantwoordelijkheid. Ouders die hun verantwoordelijkheid niet willen nemen, moeten daar dan maar de gevolgen van dragen, aldus de vox populi. Maar de stem van het volk heeft niet altijd gelijk.’ (Cantillon & Van Lancker, 2012).

Zoeken naar antwoorden: een hedendaags sociaal beleid

Hoe dan ook, een van de basisvragen voor de volgende jaren blijft hoe we onze sociale bescherming moeten organiseren in tijden van migratie én van groeiende ongelijkheid. Wijzigingen dringen zich op. Eén praktisch voorbeeld vanuit de OCMW-praktijk: met de uitbreiding van de Europese Unie neemt ook het vrij verkeer van werknemers binnen de EU toe. Daarbij kunnen mensen ook sociale zekerheidsrechten 'meenemen' die ze in andere EU-lidstaten opbouwden. Concreet: wie in Spanje heeft gewerkt en vervolgens in ons land, mag zijn Spaanse en zijn Belgische arbeidsdagen inbrengen bij werkloosheid om recht te hebben op werkloosheidsuitkering. Alleen, het opvragen van opgebouwde rechten in andere EU-lidstaten kan soms maanden duren, omdat het sociaal Europa minder eengemaakt is dan het economische. Zo blijven mensen soms maanden verstoken van hun opgebouwde sociale rechten. In de tussentijd moeten OCMW's dan maar in de bres springen, maar dan dreigen mensen hun verblijfsstatuut te verliezen. Zo groeit een probleem van rechteloosheid van legaal verblijvende EU-werknemers. Tegelijk zet de gebrekkige uitwisseling ook de deur open voor frauduleuze aanvragen en georganiseerde migratie, waarbij men shopt tussen landen en uitkeringen. Een Europese kruispuntbank dringt zich op, maar het zal nog vele jaren duren voor dit politiek en informaticatechnisch haalbaar is.

De vraag is echter fundamentele: wanneer hebben mensen toegang tot sociale zekerheidsrechten? En hoe gegarandeerd zijn sociale grondrechten via het bijstandssysteem, ook voor nieuwkomers? Er groeit een spanningsveld tussen migratiebeleid en toegang

tot nationale stelsels van sociale zekerheid. Een relatief open migratiebeleid zet de toegang tot nationaal georganiseerde sociale zekerheidsrechten onder druk. Omgekeerd wordt het behoud van het niveau van de sociale zekerheid en de bijstand vandaag gebruikt als argument om het migratiebeleid restrictiever te maken (zie bv. de inkomensvoorwaarden bij gezinshereniging). Wanneer we niet opletten, dan eindigen we met een strenger migratiebeleid en een strengere of minder rechtvaardige sociale zekerheid.

Met *Voor wat hoort wat* probeert Janssens het afbrokkelen van het draagvlak voor een sterk sociaal beleid tegen te gaan door duidelijkere voorwaarden op te

leggen aan individuen. De vraag is of hij daarmee een afdoend antwoord biedt op het afbrokkelende draagvlak. Waar er nood aan is, is een sterker draagvlak voor solidariteit in een nieuwe omgeving, waarin migratie vandaag groter en belangrijker is dan in de 20ste eeuw. Hoe organiseren we solidariteit in een kosmopolitische omgeving, in de sociale zekerheid en in de bijstand, in ons land maar ook in Europa? Op zich is dat geen nieuwe vraag. Onderzoek leert dat al van bij het begin van de sociale zekerheid en de bijstandsbeleid de vraag naar toegang voor migranten een element was in de wetgeving, en dat men doorheen de geschiedenis die toegang in belangrijke mate mogelijk heeft gemaakt (zie Mussche, 2009). Toch blijft de vraag of we dat op eenzelfde manier willen en kunnen blijven doen nu de migratie sterk in omvang is gegroeid.

Waar er nood aan is, is een sterker draagvlak voor solidariteit in een nieuwe omgeving, waarin migratie vandaag groter en belangrijker is dan in de 20ste eeuw. Hoe organiseren we solidariteit in een kosmopolitische omgeving, in de sociale zekerheid en in de bijstand, in ons land maar ook in Europa?

We moeten de verantwoordelijkheden daarbij wel juist leggen. Een belangrijk deel van de verantwoordelijkheid blijft bij onze samenleving. Wachtlijsten voor Nederlandse lessen vertragen integratietrajecten van nieuwkomers. Discriminatie op de arbeidsmarkt houdt deuren naar sociale stijging gesloten. Tegelijk spelen ook bij mensen aan de onderkant mechanismen waarmee ze hun achterstelling versterken: tegenover de institutionele mogelijkheid om de taal te kunnen leren staat de bereidheid en de capaciteit om ze te kunnen leren. Tegenover de openheid (of het gebrek eraan) op de arbeidsmarkt staan het gebrek aan (erkende) diploma's, competenties en arbeidsattitude. Tegenover de verwachting van de samenleving dat mensen op eigen benen staan en zich opwerken staan soms tradities, familiale verplichtingen en religieuze remmingen.

Vertrekkend van die structurele vragen blijft wederkerigheid een kernbegrip in de sociale zekerheid, maar het kan niet het enige principe zijn en evenmin alleen voor de zwaksten gelden. Zeker voor het bijstandsbeleid is het uitgesloten dat men de bijdrage-logica van de sociale zekerheid zondermeer kan overnemen. Waar wederkerigheid speelt, moet het gaan om een invulling mét mededogen, gericht op empowerment van de betrokkenen. En vooral: wederkerigheid vragen kan maar wanneer men tegelijk ook werk maakt van het verkleinen van de groeiende ongelijkheid, wanneer men herverdeling opnieuw op de agenda wil plaatsen, wanneer men het armoedebeleid eindelijk wil versterken, en van steden terug echte emancipatiemachines wil maken. Wederkerigheid vragen kan maar wanneer men tegelijk ook werk maakt van het verkleinen van de groeiende ongelijkheid, herverdeling opnieuw op de agenda wil plaatsen, het armoedebeleid eindelijk wil versterken, en van steden terug echte emancipatiemachines wil maken.

Wederkerigheid vragen kan maar wanneer men tegelijk ook werk maakt van het verkleinen van de groeiende ongelijkheid, herverdeling opnieuw op de agenda wil plaatsen, het armoedebeleid eindelijk wil versterken, en van steden terug echte emancipatiemachines wil maken.

Bio

Dirk Geldof is socioloog en docent aan het Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen in Schaarbeek, aan het departement Sociaal-Agogisch Werk van de Karel de Grote Hogeschool en aan het departement Ontwerpwetenschappen van de Artesis Hogeschool. Hij is ook OCMW-raadslid in Antwerpen. Meer info en reactie via www.dirkgeldof.be.

Literatuurlijst

- Cantillon, Bea, 2011. Over wederkerigheid, solidariteit en bescheidenheid. Enkele kritische kanttekeningen bij het 'voor wat hoort wat'-discours. In: Janssens, Patrick, met bijdragen van Bea Cantillon en Frank Vandenbroucke, (2011), Voor wat hoort wat. Naar een nieuw sociaal contract. Antwerpen, De Bezige Bij, pp. 133-164.
- Cantillon, Bea & Nussbaum, Martha, 2011. 'Voor wat, hoort wat? Dat is niet sociaal rechtvaardig'. Interview door Yves Desmet & Jos Geysels, De Morgen, 23-07-2011, p. 56
- Cantillon, Bea & Van Lancker, Wim, 2012. Het leefloon is geen stok om mee te slaan. Sociale achterstand buig je niet zomaar om. In De Standaard Opiniebijdrage 28 maart 2012. <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=F13NURFU>
- Corluy, V. & Verbist, G., 2010. Inkomen en diversiteit: onderzoek naar de inkomenspositie van migranten in België. Antwerpen, UA/Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck.
- Decreus, Thomas, 2011. De samenleving is geen contract: 'voor wat, hoort niets'. <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2011/07/18/de-samenleving-geen-contract-voor-wat-hoort-niets>
- De Coninck, Monica, 2011. Welke migratie voor welke integratie? In: Samenleving en politiek, jrg. 18, nr. 1, pp. 20-28.
- Fret, Ludo, 2011. 'Voor wat hoort wat'. De gulden regel verliest kleur. In: Alert, jrg. 37, nr. 4, pp.2-5.
- Geldof, Dirk, Almaci, Meyrem & Piryms, Freya, 2011. Voor wie hoort wat? Opiniestuk in De Standaard, 4 juli 2011.
- Geldof, Dirk, 2011. Nood aan interculturalisering. Steden verkleuren sneller dan sociaal werk. In: Alert, jrg. 37, nr. 2, pp. 8-18. <http://www.dirkgeldof.be/system/files/2011+2+Alert+Nood+aan+interculturalisering.pdf>
- Geldof, Dirk, 2012. Stadsbewoners zonder papieren. Een verkennende analyse van de regularisatieaanvragen in Antwerpen in 2000 en 2009. In: Ruimte en Maatschappij (verschijnt voorjaar 2012).
- Janssens, Patrick, met bijdragen van Bea Cantillon en Frank Vandenbroucke, (2011), Voor wat hoort wat. Naar een nieuw sociaal contract. Antwerpen, De Bezige Bij.
- Mussche, Ninke, 2009. Immigratie en de ontwikkeling van de open welvaartsstaat: het belang van immigratie in de ontwikkeling van het territorialiteitsprincipe in de sociale zekerheid. Antwerpen, CSB-paper, 97p. <http://webhost.ua.ac.be/csb/sites/default/files/immigratie%20en%20ontwikkeling%20van%20de%20open%20welvaartsstaat.pdf>
- Vandenbroucke, Frank, i.s.m. Kim Lievens, 2011, Wederkerigheid: niet vanzelfsprekend, wel hard nodig. In: Janssens, Patrick, met bijdragen van Bea Cantillon en Frank Vandenbroucke, (2011), Voor wat hoort wat. Naar een nieuw sociaal contract. Antwerpen, De Bezige Bij, pp. 19-76.
- Van Regenmortel, Tine & Ackaert, Johan, 2011. Integratie en empowerment. Eenpleidooi voor relationeel burgerschap. In: Ackaert, Johan & Van Regenmortel, Tine (red.), Gelijk oversteken. Een staalkaart van bevindingen rond integratie. Vanden Broele, pp. 1-16.
- Van Robaey, Bea & Driessens, Kristel (2011), Gekleurde armoede en hulpverlening. Sociaal werkers en cliënten aan het woord, Leuven, Lannoo Campus